

ОСВІТА ДОРΟΣЛИХ

УДК 374.7.016:81'243

С. Р. Бабушко, Л. С. Соловей

ВИВЧЕННЯ ДОРΟΣЛИМИ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У НЕФОРМАЛЬНОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЯК ЗАСІБ МІЖКУЛЬТУРНОГО ДІАЛОГУ

Питання міжкультурного діалогу сьогодні набувають особливої актуальності. Проаналізовано одну з освітніх можливостей неформальної освіти дорослих, що сприяють розвитку міжкультурного діалогу; розглянуто сутність концепту «міжкультурна компетентність»; окреслено різні підходи до розв'язання проблеми інтеграції мігрантів у суспільство завдяки освітній діяльності громадської організації *DVV International*, зокрема через вивчення дорослими німецької мови.

Ключові слова: міжкультурний діалог, неформальна освіта дорослих, іншомовна та міжкультурна компетентність, електронний портал, німецька мова.

П о с т а н о в к а п р о б л е м и. Незважаючи на те, що глобалізаційні процеси торкнулися усіх сфер життя, це не означає, що суспільства стали єдиним цілим. Сотні тисяч людей у будь-якій спільноті, зокрема біженці, бідні, жінки, молодь, позбавлені прав меншини та інші, нині страждають через своє повне чи часткове виключення із суспільного життя.

Попри те, що сьогодні інформація, нові технології і знання стають все більш доступними, необхідною умовою розвитку суспільства і особистості залишається безпека його членів, запобігання міжетнічних конфліктів, подолання бідності, уможливлення учіння/навчання всіх громадян упродовж життя. Вагомою умовою також є забезпечення міжкультурного діалогу всіх націй і народів світу, що підкреслено у програмних документах ЮНЕСКО: «У нових, турбулентних, міжнародно-глобалізаційних умовах ключовим провісником для усіх повинно стати твердження, що мир сьогодні – це не просто відсутність війни, а дружнє життя разом із усіма нашими відмінностями – статтю, расами, мовами, релігіями, культурою. Спільна повага до справедливості і прав людини є основою нашого подальшого співіснування» [9].

Проблеми міжкультурного діалогу надзвичайно загострилися у всьому світі, зокрема в Європі. Наприклад, проблема біженців, крім економічних труднощів, спричинила низку соціальних викликів, зокрема соціальної рівності. За нинішніх умов «Європа ніби розкололася на два табори» [7]: тих, хто під-

тримує біженців і сприймає їх як можливість культурного та духовного збагачення, і тих, хто дотримується протилежної думки. Інтеграція мігрантів у суспільство, їхня соціальна адаптація та рівність залежать не лише від соціальної фінансової допомоги. Щоб стати рівноправними громадянами, їм передусім необхідно вивчити мову суспільства, в якому вони проживають, отримати роботу, ознайомитися із нормами і правилами суспільного життя, загалом – знайти спільну мову із корінними жителями. Це і є необхідністю встановлення міжкультурного діалогу.

Аналіз останніх досліджень. Проблеми діалогу цікавили ще давньогрецьких філософів Сократа, Платона, Аристотеля. Однак нині питання діалогу культур, пошук взаєморозуміння лише ускладнилися і постали перед дослідниками особливо гостро. Більшість наукових розвідок присвячено проблемам міжетнічних стосунків, пошукам шляхів подолання та запобігання виникнення напруги між різними етнічними групами (В. Євтух, І. Шуляков). Методологію встановлення взаємодії культур висвітлено у працях М. Бахтіна, К. Леві-Стросса, С. Арутюнова, Н. Іконнікова та ін. Питання пошуку шляхів міжкультурного взаєморозуміння і взаємоповаги не залишаються поза увагою зарубіжних дослідників, серед яких варто назвати Е. Кулхане (*E. Culhane*) [2], Д. К. Деардорф (*D. K. Deardorf*) [3], Ч. Веннапоосу (*Ch. Vennapoosa*) [13] та ін. Зазначимо надзвичайно практичну орієнтованість та спрямованість їхніх наукових досліджень стосовно «міжкультурної компетентності» та шляхів її формування, спроб розв'язати проблеми крос-культурності: розвитку, менеджменту, плюралізму, різноманіття, співпраці, взаєморозуміння, конфліктів та шляхів їх вирішення, попередження тощо.

На відміну від своїх зарубіжних колег, українські та російські науковці працюють переважно питання формальної освітньої системи. Проблеми формування міжкультурного діалогу різних категорій дорослих та розвитку їхньої міжкультурної компетентності засобами неформальної освіти залишаються поки що поза увагою українських науковців, що й зумовило вибір предмета нашого дослідження.

Метою публікації є аналіз освітніх можливостей у системі неформальної освіти дорослих, які сприяють встановленню міжкультурного діалогу. Тож проаналізуємо, що зроблено в Європі для розвитку міжкультурного діалогу, розглянемо сутність концепту «міжкультурна компетентність» та вивчимо досвід Німеччини у неформальній освіті дорослих на прикладі опанування німецькою мовою як іноземною.

Виклад основного матеріалу. Питання міжкультурного діалогу в Європі висвітлено в багатьох політичних та нормативних документах: наприклад, в Декларації Опатія 2003 р. «Про міжкультурний діалог і попередження конфліктів» (*Opatija Declaration*), Декларації Фаро 2005 р. «Про стратегію Ради Європи з розвитку міжкультурного діалогу» (*Faro Declaration*), Білій книзі з міжкультурного діалогу 2008 р. (*White Paper on Intercultural Dialogue*) [5; 10; 14]. Його трактують як «процес, який охоплює відкритий та сповнений взаємоповаги обмін думками і поглядами між окремими особами та групами осіб з різною етнічною, культурною, релігійною та лінгвістичною історією та спадщиною, що базується на взаємному розумінні та повазі» [14].

Для успішного міжкультурного діалогу необхідно виконати низку завдань, які визначено, як «цілі міжкультурного діалогу» [7] і містяться у Плані дій (*Action Plan*), розробленому на Третньому саміті голів держав у 2005 р. [12]. План передбачає роз-

викот стратегій для управління та просування культурного різноманіття та одночасного забезпечення рівноправності у суспільстві та сприяння міжкультурного діалогу, включаючи релігійні аспекти, зокрема:

- ділитися баченнями світу, щоб зрозуміти і дізнатися більше від тих, хто сприймає цей світ з іншої точки зору;
- визначати подібності й відмінності між різними культурними традиціями і сприйняттям світу;
- вирішувати конфлікти чи суперечки без насильства;
- допомагати демократично управляти культурним розмаїттям, надаючи рівні права всім типам існуючих соціальних і політичних угруповань;
- поєднати тих, хто вважає різноманіття потенційною загрозою, з тими, хто сприймає її як духовне збагачення;
- поширювати найкращі практики, зокрема в галузі міжкультурного діалогу, у демократичному управлінні соціального різноманіття та просуванні соціальної рівності;
- разом розвивати нові проекти [12].

Для реалізації цих завдань у Білій книзі з міжкультурного діалогу було визначено п'ять основних взаємопов'язаних стратегій, що забезпечують розвиток міжкультурного діалогу, а саме:

- демократичне управління культурним різноманіттям;
- демократичне громадянство і участь;
- розвиток міжкультурної компетентності через навчання і викладання;
- створення умов для відкритого міжкультурного діалогу в суспільстві;
- фасилітація міжкультурного діалогу в міжнародних відносинах [14].

Рамки статті не дають змоги розкрити сутність усіх стратегій. З огляду на поставлені у публікації завдання, детальніше розглянемо стратегію № 3, тобто, як через навчання і викладання може формуватися міжкультурна компетентність. У згаданому документі Рада Європи визначила зміст та місця, де можна набути цієї компетентності. Демократичне громадянство, мова та історія є одночасно засобами і ресурсами, що володіють багатим міжкультурним потенціалом. Їх використання можливе у молодшій та середній школі, у вищій освіті та наукових дослідженнях, у неформальному та інформальному освітньому середовищі, завдяки педагогічному персоналу, сім'ї [Там само]. Отже, важливу роль у розвитку міжкультурної компетентності відіграють не лише освітні заклади та інші освітні провайдери (громадські організації, релігійні громади, медіазасоби тощо), але й сім'я, місце роботи, ті, хто організовує дозвілля громадян, тобто всі, хто сприяє реалізації визначених Радою Європи цілей та ключових цінностей в галузі формування міжкультурного діалогу.

Аналіз нормативних, наукових, методичних джерел свідчить про широке використання термінів «міжкультурна / крос-культурна / інтер-культурна компетентність» («*multicultural competence*», «*cross-cultural competence*» («3C»), «*intercultural competence*») для позначення належних знань, навичок та умінь, яких потребують люди для ведення міжкультурного діалогу.

Рада Європи розглядає міжкультурну компетентність як невід'ємну частину освіти, громадянства і прав людини. І ставить такі завдання перед освітою – використати технологію дескрипторів компетенцій для визначення міжкультурної комунікації, на їх основі створювати і впроваджувати навчальні програми

на всіх рівнях освіти, в тому числі у підготовці учителів та освітніх програм для дорослих [14].

Наукова література з цієї проблеми містить багато визначень концепту міжкультурної компетентності, однак більшість визначень вказують на здатність особи швидко розуміти та ефективно діяти в середовищі, культурно відмінному від власного [2]. Найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення американської дослідниці Дарли К. Деардорф – виконавчого директора Асоціації директорів міжнародної освіти в університеті Дьюк, яка понад 15 років займається питаннями розвитку міжкультурної компетентності та міжкультурного діалогу: «Міжкультурна компетентність – це здатність розвинути потрібні знання, навички та ставлення, які спричинюють поведінку та комунікацію, що є і ефективними, і належними в міжкультурній взаємодії» [3, 242].

Характеризуючи названі вище складові, науковець зазначає, що знання охоплюють загальну обізнаність із самою культурою, специфічні знання про культуру, соціо-лінгвістичну компетентність, розуміння глобальних питань і тенденцій. Міжкультурними навичками є вміння слухати, спостерігати, оцінювати, послуговуючись терпінням, наполегливістю і завзяттям, умінням подивитися на світ з іншого погляду. На переконання Д. К. Деардорф, пріоритетними для міжкультурної компетентності є повага до інших культур, відкритість, допитливість, завдяки якій культурні відмінності сприймаються як джерело для навчання, як можливість пізнати невідоме для себе [Там само].

Важливо усвідомлювати, що розвиток такої міжкультурної компетентності неможливо здійснити за короткий період (наприклад, за 1 чи 2 модулі навчального процесу). Це процес довготривалий. Як згадується у Білій книзі з міжкультурного діалогу, міжкультурну компетентність, так само як і інші компетентності, «потрібно розвивати, практикувати і підтримувати упродовж життя» [14].

Проблема мігрантів, з якою зіткнулася Європа, лише поглибила актуальність міжкультурного спілкування, про що засвідчено у Комюніке Європейської комісії Європейському парламенту (*European Commission Communication from the Commission to the European Parliament. The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. European Agenda for the Integration of Third-Country Nationals*) [4, 4]. У Комюніке, підготовленому Європейським економічним і соціальним комітетами та комітетом регіонів, йдеться про інтеграцію представників третіх країн. Критично важливою умовою забезпечення інтеграції мігрантів в європейське суспільство є набуття мовних навичок, як зазначається в цьому документі [Там само]. Причому під мовними навичками розуміють мову країни, в якій оселився мігрант, так звану мову країни-господаря (*host language*). У документі перераховано низку викликів і запитань, що тісно пов'язані з процесом опанування мігрантами іноземною для них мовою, та які потрібно вирішувати, щоб інтеграційна політика ЄС була успішною:

- чи насправді вивчення мови країни-господаря є ключовим чинником інтеграції в суспільство;
- як і коли повинно відбуватися вивчення мови;
- яку роль має відігравати уряд.

Попри наявність невирішених питань, знання національних мов країн Європейського Союзу, які приймають мігрантів, сприймається нині як справжній «барометр інтеграції мігрантів» у кожній окремо взятій країні [11, 57]. Причому, варто зауважити, що відбувся кардинальний зсув у розумінні взаємозв'язку

іноземної мови та інтеграції мігрантів. Донедавна увагу було зосереджено переважно на розробленні мовних тестів для перевірки мовленнєвої компетентності мігрантів для отримання громадянства, прав і можливості влаштуватися на роботу і вести повноцінне соціальне життя. Нині в політиці європейської інтеграції увагу зосереджено на врахуванні міжкультурних реалій та потреб сучасних мігрантів, на їхній соціалізації, яка неможлива без знання мови країни проживання. Незважаючи на те, що уряди європейських країн розглядають вивчення національної мови як «осердя» своєї інтеграційної політики [11, 57], досвід її реалізації у різних країнах ЄС значно різниться.

Аналіз різних підходів до політики європейських країн стосовно інтеграції мігрантів та вивчення національних мов свідчить, що «уряд Німеччини усвідомлює освітній потенціал вивчення мови в інтеграційних процесах» [8, 126 – 131]. Мігрантам пропонується досить багато можливостей для опанування німецької мови з самого початку, тобто відразу по приїзді до країни. Зокрема, уряд Німеччини інвестував великі кошти у розроблення електронного порталу для опанування німецької мови як іноземної – «*Ich will Deutsch lernen*». Зауважимо, що портал є безкоштовним. Його фінансує уряд і розглядає як інвестицію в демократичне, рівноправне суспільство. Завданням освітнього порталу є просування лінгвістичної, соціальної та професійної інтеграції мігрантів, налагодження міжкультурного діалогу між громадянами, країнами та переміщеними особами [6].

Запропоноване on-line вивчення німецької мови є першою державною програмою в неформальній освіті дорослих, спробою впровадити загальну навчальну програму для інтеграційних курсів у цифровому освітньому середовищі на рівні держави. Сьогодні чисельність активних користувачів перевищує 21 тисячу осіб і продовжує невпинно зростати [Там само].

Користувачами можуть стати особи, які досягли 18 років, однак ті, яким не виповнилося 18, також вправі користуватися ресурсами порталу за згодою своїх батьків. Слухачі мовних курсів можуть зареєструватися індивідуально чи у складі групи. Портал розраховано і на викладачів, зокрема доступ до навчальних матеріалів відкрито для:

- викладачів закладів освіти для дорослих за умови їх статусу як некомерційних організацій;
- федеральних громадських освітніх закладів Німеччини, які працюють у галузі інтеграції робочих місць;
- вчителів державних загальноосвітніх і професійних шкіл;
- державних освітніх закладів та бізнес-компаній, які активно займаються питаннями інтеграції мігрантів;
- осіб, які працюють у державній освітній системі за межами Федеральної Республіки Німеччина.

Німецька неурядова організація «Німецьке асоціація народних університетів» (*Deutscher Volkshochschuleverband* – DVV), яка регулює всі питання, пов'язані із використанням сайту, вправі також приймати індивідуальні рішення щодо надання доступу до своїх навчальних ресурсів на порталі іншим організаціям та освітнім закладам.

Користування порталом може бути індивідуальним і груповим (на інтеграційних чи мовних курсах). У першому випадку для допомоги учневі пропонують послуги on-line-тьютора із громадської організації DVV. Його завданням є моніторинг успіхів учня у вивченні мови, надання йому всебічної підтримки. Особистий зворотний зв'язок зі своїм тьютором сприяє навчанню, створює ефект взаємодії.

Якщо користування сайту є груповим, то керівники курсів забезпечують доступ кожному зі слухачів і стежать за прогресом своїх учнів. Портал побудовано на принципах «неперервності» і «наступності», що є вагомим аргументом на його користь. Якщо після закінчення курсу слухач бажає продовжити вивчення німецької мови, то тьютори з DVV надаватимуть йому подальшу необхідну підтримку.

Передусім необхідно зареєструватися на сайті, вказавши свою електронну адресу. На неї приходить пароль, що відкриває доступ до освітнього порталу. На домашній сторінці треба обрати мову, якою надаватимуться інструкції та відео-ролики щодо подальшої реєстрації та для переходу на інші ділянки сайту. За бажанням можна спочатку увійти на сайт у статусі гостя та ознайомитися із його освітніми можливостями.

Електронний портал побудовано у вигляді чітко визначеного плану у формі кубиків чи квадратиків, що утворюють доріжки, – так звані «учіннєві стежки» (доцільність вживання терміна «учіннєвий» замість «навчальний» обґрунтовано в монографії С. Р. Бабушко [1]). Кожен квадратик – це комплекс вправ за рівнями від А1 до В1, які розроблено згідно із Загальноєвропейськими мовними рекомендаціями. Після виконання усіх вправ рівня А1, В1 учень може перейти на складніший рівень – В2.

Портал пропонує мовний матеріал (приміром історії з повсякденного життя однієї родини, їх друзів та сусідів). Це своєрідна веб-мільна опера із 45 епізодів, кожен із яких надає необхідну інформацію для уроку і відпрацьовується упродовж усього курсу. На сайті розміщено понад 11 тисяч різних вправ.

Ситуації, в яких подано лексику, граматичні структури, ідіоми, сталі вирази та інший мовний матеріал, відображають різні життєві моменти німецьких громадян, їхню культуру, традиції, правила соціальної поведінки. Наприклад, секція «Мова і робота» охоплює 30 сценаріїв, що містять безліч вправ для розвитку навичок спілкування на робочому місці. Опановуючи запропонований матеріал, слухачі долучаються до життя пересічної родини в Німеччині, через мову дізнаються про особливості проживання у цій країні, готуються до проведення міжкультурного діалогу і до того, щоб стати повноправними громадянами.

Існування низки опцій дає можливість учням самостійно обирати шляхи опанування іноземної мови:

- іти по «учіннєвій стежці», що пропонується;
- обрати індивідуальні вправи за власним бажанням;
- створити власні вправи;
- стежити за ходом навчання своїх колег по он-лайн-курсу, підтримуючи з ними зворотний зв'язок, надаючи їм підтримку чи отримуючи її від них;
- визначити вправи на повторення для себе і для своєї групи.

Кожне слово озвучується, навіть інструкції до виконання вправ позначено значком «гучномовець», що уможливорює правильне сприйняття на слух і вимову. Нові слова подано за принципом: від простого – до більш складного, від рівня слова – через рівень фрази – до рівня тексту. Малюнки, ігрові технології на запам'ятовування слів і фраз, відео-фрагменти роблять вивчення німецької мови надзвичайно захоплюючим.

На сайті є особистий навчальний кабінет та словниковий файл, в якому зберігається все, що учень уже засвоїв. Віртуальний блокнот служить для нотаток і додаткової інформації. Крім того, група підтримки сайту завжди готова допомогти і відповісти на будь-які технічні питання чи владнати технічні проблеми.

В и с н о в к и. Узагальнюючи інформацію про ініціативу уряду Німеччини забезпечити можливість дорослим, зокрема мігрантам, вивчення мови країни-господаря, доходимо висновку, що портал «*Ich will Deutsch lernen*» є чи не єдиною альтернативою державного рівня у неформальному освітньому середовищі, що комплексно може сприяти вирішенню низки викликів у розвитку міжкультурного діалогу. Завдяки принципам наступності, неперервності, врахування потреб дорослих учнів та особливостей їхнього навчання, модульної структури курсу, змістового соціо- та лінгво-культурного наповнення портал є ефективним інструментом розвитку міжкультурної компетентності та підготовки слухачів до міжкультурного діалогу. Неформальність освітнього середовища забезпечує доступ різним категоріям дорослих до навчальних ресурсів будь-коли і будь-де, вільний вибір часу заняття та його тривалості, індивідуальну швидкість засвоєння навчального матеріалу. Отже, через вивчення іноземної мови розвивається не лише іншомовна, а й міжкультурна компетентність, що сприяє налагодженню та зміцненню міжкультурного діалогу в сучасному мультикультурному суспільстві.

1. *Бабушко С. Р.* Професійний розвиток фахівців сфери туризму в США та Канаді: монографія; за наук. ред. проф. Л. Б. Лук'янової / Світлана Ростиславівна Бабушко. – К. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2015. – 424 с.

2. *Culhane E.* Beyond Frontiers: The Critical Role of Cross-Cultural Competence in Military // *E. Culhane.* – 2012. – Society for Industrial and Organizational Psychology [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.siop.org/tip/july12/05culhane.aspx>.

3. *Deardorff D. K.* The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization at Institutions of Higher Education in the United States / *D. K. Deardorff* // *Journal of Studies in International Education.* – 2006. – Vol. 10. – pp. 241-266.

4. *European Commission (EC)* Communication from the Commission to the European Parliament. The Council. The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. European Agenda for the Integration of Third-Country Nationals. – 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?>

5. *Faro Declaration on the Council of Europe's Strategy for Developing Intercultural Dialogue* // *CM Documents.* – 2005. – No 164 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?>

6. *Ich will Deutsch lernen* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iwdl.de

7. *Intercultural Dialogue's goals* // *Council of Europe* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/concept_EN.asp

8. *Language Rich Europe. Trends in Policies and Practices for Multilingualism in Europe:* ed. by *G. Extra, K. Yagmur.* – Cambridge: CUP, 2012. – 259 p.

9. *Learning to live together* // *UNESCO:* офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://en.unesco.org/themes/learning-live-together>

10. *Opatija Declaration on Intercultural Dialogue and Conflict Prevention* / *Conference of the European Ministers of Culture.* – 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.int/T/E/Com/Files/Ministerial-Conferences/2003-Culture/declaration.asp>

11. *Ros C. i Sole.* The paradoxes of language learning and integration in the European context / *Cristina Ros i Sole* // *Language Issues in Migration and Integration: Perspectives from Teachers and Learners;* ed. By *David Mallows.* – London: British Council, 2014. – p. 57-77.

12. *The Action Plan* // *CM Documents.* – 2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dcr/summit/20050517_plan_action_en.asp

13. *Vennapoosa Ch.* Examples of Cross-Cultural Competence / Chandra Vennapoosa // Exforsys Inc. – July 3, 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.exforsys.com/career-center/cross-culture-competence/>

14. *White Paper* on Intercultural Dialogue. Council of Europe. – 2008[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/whitepaper>

References

1. *Babushko S. R.* (2015). Profesijny`j rozvy`tok faxivciv sfery` tury`zmu v SSHa ta Kanadi [Professional Development of Tourism Employees in the USA and Canada]: monografiya. – K. – Nizhy`n: Vy`davec` PP Ly`senko M. M., 2015. – 424 s. [in Ukrainian].

2. *Culhane E.* (2012). Beyond Frontiers: The Critical Role of Cross-Cultural Competence in Military. Society for Industrial and Organizational Psychology. Retrieved from: <http://www.siop.org/tip/july12/05culhane.aspx> [in English].

3. *Deardorff D. K.* (2006). The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization at Institutions of Higher Education in the United States. In Journal of Studies in International Education, Vol. 10, pp. 241-266. [in English].

4. *European Commission (EC)* Communication from the Commission to the European Parliament, (2011). The Council. The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. European Agenda for the Integration of Third-Country Nationals. Retrieved from: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?> [in English].

5. *Faro Declaration* on the Council of Europe's Strategy for Developing Intercultural Dialogue, (2005) in CM Documents, No 164. Retrieved from: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?> [in English].

6. *Ich will Deutsch* lernen: official site. Retrieved from: www.iwdl.de [in English].

7. *Intercultural Dialogue's goals.* Council of Europe. Retrieved from: http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/concept_EN.asp [in English].

8. *Language Rich Europe.* (2012). Trends in Policies and Practices for Multilingualism in Europe: ed. by G. Extra, K. Yagmur. – Cambridge: CUP, 259 p. [in English].

9. *Learning to live together.* UNESCO: official site. Retrieved from: <http://en.unesco.org/themes/learning-live-together> [in English].

10. *Opatija Declaration* on Intercultural Dialogue and Conflict Prevention / Conference of the European Ministers of Culture. (2003). Retrieved from: <http://www.coe.int/T/E/Com/Files/Ministerial-Conferences/2003> [in English].

11. *Ros C. i Sole.* (2014). The paradoxes of language learning and integration in the European context in Language Issues in Migration and Integration: Perspectives from Teachers and Learners; ed. By David Mallows. – London: British Council, p. 57-77 [in English].

12. *The Action Plan* in CM Documents. (2005). Retrieved from: http://www.coe.int/t/dcr/summit/20050517_plan_action_en.asp [in English].

13. *Vennapoosa Ch.* (2012). Examples of Cross-Cultural Competence. Exforsys Inc. Retrieved from: <http://www.exforsys.com/career-center/cross-culture-competence/examples-of-cross-cultural-competence.html> [in English].

14. *White Paper* on Intercultural Dialogue. Council of Europe. (2008). Retrieved from: <http://www.coe.int/t/dg4/intercultural/whitepaper> [in English].

Рекомендовано до друку.

Д-р пед. наук проф.

дійсн. член НАПН України Н. Г. Ничкало